

ПРЕФІКСИ ЗІ ЗНАЧЕННЯМ ЗАВЕРШЕНОСТІ ДІЇ В ПРОЦЕСОВИХ ТЕРМІНАХ

© Кочерга О. Д., Ракшанова Г. Ф., 2011

Досліджено сучасні тенденції вживання префіксів *від-* та *роз-* для творення термінів із процесовою навантагою в семантиці, що їх було спотворено протягом 40-х – 80-х років 20 сторіччя.*

Ключові слова: українська мова, термінологічна деривація, процесові поняття, семантика префікса, словотвірна модель.

The article discusses new trends in the usage of prefixes *від-* and *роз-* that form process terms whose semantics has been deformed during forties – sixties of the twentieth century.

Keywords: Ukrainian language, term derivation, processual concepts, prefix semantics, word-formation model

Розвиток наукової термінології, національної своїми витоками, інтернаціональної призначенням – свідчення найвищого вияву людської розумової діяльності. Саме в термінології закодовано історію й культуру народу. Основу кожної терміної системи становлять питомі слова, що ввійшли до наукового обігу дефінуванням.

Термінотворення – явище багатоманітне й неоднозначне. У мовознавчій літературі його розглядають здебільшого як особливий складник деривації, що має свою специфіку. Це пов'язано з тим, що в науці й техніці спочатку постає поняття, яке, закономірно, потребує найменування [1; 2]. Успішна комунікація в науково-технічній сфері великою мірою залежить від того, наскільки чітко розмежовано поняття, позначені термінами. Це залежить насамперед від належного дериваційного забезпечення термінології. Вимога поняттєвої точності зумовлена тим, що терміни виступають когнітивно-інформаційними моделями, на основі яких наукове знання закріплюється, а далі в процесі практичної діяльності матеріалізується в називанні реальних продуктів – машин, механізмів, пристроїв.

Науково-технічна мова за часів впливу на неї російської мови втратила спеціалізацію префіксів, про що засвідчують різні словники української мови [НТСУМ, СУМ, УРС]. Процеси, що відбуваються в сучасному українському термінотворенні, дають змогу послідовно відновлювати питомі засоби висловлювання, граматичну та семантичну структуру нашої мови, якнайповніше використовувати притаманні українській мові автохтонні конструкції та моделі словотворення, не повертаючися до забутих, невдалих чи свідомо вилучених термінів.

Точність та визначеність семантичної навантаги елементів словотвору має неабияке значення в науковій та технічній мові, зокрема з огляду на потребу рівночасно забезпечити стислість та прозорість викладу та мати змогу уникнути неоднозначності. Проте під впливом різноманітних чинників, часом позанаукових, деякі слова із семантично наповненими елементами зазнали зсуву значень, що порушує ясність тексту та ускладнює його розуміння. Великою мірою це стосується процесових понять та термінів, що є ключовими в будь-якому науковому чи технічному тексті.

* Цей допис є підсумком *Робочого семінару з проблем специфіки семантичної навантаги елементів словотвору в науковій мові*, що відбувся в Харкові 8-10 лютого 2011 р. У семінарі взяли участь науковці з Харкова, Києва, Черкаса, Луцька та Львова, фахівці з природничих та точних наук разом з мовознавцями.

Масоване примусове втручання в структуру наукових термінів відбулося в першій половині 30-х років минулого сторіччя, коли деякі словотвірні елементи практично вилучено, а інші оголошено небажаними чи маловживаними [3–6]. Другий сплеск менш очевидного, проте жодною мірою не менш потужного спотворювання значень процесових термінів відбулося протягом 70-х – 80-х років, коли українську мову було вилучено з вищої освіти й наукових видань [6]. Російською мовою виходили наукові та технічні журнали, підручники, технічні стандарти тощо. Водночас під впливом «теорії злиття мов» було всіляко заохочувано уподібнювання українських термінів до російських чи й пряме їхнє калькування. У свідомості українського науковця та інженера відклалися російські мовні конструкції та словотвірні моделі, що часом почали заступати властиві українські форми. Зокрема, відбулося «розмивання» семантики префіксів зі значенням завершеності дії чи процесу. Інерція збереглася й на початку нашого сторіччя – нові слова зі значенням завершеності нерідко утворюють подібно до російських. Це призводить до непрозорості та неоднозначності термінів та ускладнює сприймання тексту.

Метою цього дослідження є аналіз адекватності вживання префіксів *від-* та *роз-* у процесових термінах, що під впливом російських слів із префіксами *от-* та *раз-* (*рас-*) набули непритаманних значень і цілком чи частково втратили свою властиву семантичну навантагу. Твірна основа в подібних термінах є семантико-структурною одиницею і має лише асоціативне значення, вона не виконує функції найменування. Семантика твірного слова є базою для семантики деривата, позаяк формування семантики похідної одиниці відбувається на основі значень твірної. Функцію найменування тут виконує дериватор (префікс), що є носієм частини словотвірного значення.

Про те, що префікси *від-* та *роз-* не виконують ролі творення дієслів доконаного виду, ще 1953 року писав В. С. Ільїн [7]. Він зазначав, що префікс *від-*, подібно до інших префіксів, що постали із прийменників, великою мірою зберігає семантику цих прийменників; а префікс *роз-* украй рідко вживають у творенні видової пари. Проте більшість прикладів, що наводить В. С. Ільїн [7, с.169] (*розмаркірувати*, *розтлумачити*, *розрахуватися*, *розширити*) стосуються дієслів, що й у недоконаному виді мають цього префікса (*розмарк(і)р(о)вувати*, *розтлумачувати*, *розраховуватися*, *розширювати*), а в решті випадків (*розтроцити*, *розтерзати*, *роздратувати*) цей префікс має очевидну лексичну навантагу, що відповідає наведеним нижче групам значень. Рівно через півсторіччя, 2003 року, С. О. Соколова пише, що префікс *від-* може відігравати таку роль і утворювати видову пару [8]. Однак наведені в її книжці приклади (*відремонтувати* тощо) є саме свідченням набутого невластивого значення, що його ми аналізуємо нижче.

Отже, семантична навантага префікса *від-* здебільшого (а насправді, практично завжди) відтворює значення прийменника *від* (заради стислості ми наводимо лише дієслова недоконаного виду):

1. більшання (чи збільшування) відстані до/від певної точки/певного місця чи певного моменту часу: *віддаляти(ся)*, *відокремлювати(ся)*, *відхиляти(ся)*, *відходити*, *відлітати*, *відводити*, *відсувати(ся)*, *відсторонювати(ся)*, *відбивати(ся)*, *відлунювати*, *відгалужувати(ся)*, *відгороджувати(ся)*, *відмежовувати(ся)*, *відпливати*, *відкидати*; *відтерміновувати*, *відкладати*, *відтягати* (і в просторі, і в часі); таку саму навантагу (напряму руху) мають прикметники, наприклад *відземний*, *відцентровий*, *відосердий*, *відмісяцевий*;

2. усування чогось – це значення великою мірою корелює з першим, бо усувати – це дуже часто й відокремлювати: *відмивати*, *відтирати*, *відривати* (+*відрив*), *відбивати*, *відламувати* (+*відлам*), *відбирати* (тепло, енергію – це не те саме, що *вибирати* чи *добирати*), *відтинати* (+*відтин*), *відшаровувати(ся)*, *відсмоктувати*, *відтискати*, *відблокувати*, *відважувати*, *відв'язувати*, *відгортати*, *відгрібати*, *віднічувати*;

3. повертання до попереднього/вихідного стану, скасування дії: *відпружувати(ся)*, *відновлювати(ся)*, *відтворювати(ся)*, *відаретовувати*, *відбарвлювати*, *відбудовувати*, *відгартувувати(ся)*, *відживлювати*, *відмагнетовувати(ся)*, *відморозувати* (радіатори тощо), *відмулювати*, *відглушувати*, *відгострювати* (тобто затуплювати, псувати нагостреність);

4. цілковите завершення та припинення дії: *відпрацювати* (протягом належного часу), *відбути* (десь), *відгриміти* (й ушухнути).

Однак у словах, що мають відповідниками російські слова із префіксом *от-* (аналіз таких термінів див. [9]**), префікс *від-* заступив у невластивому йому значенні завершеної дії численні інші префікси. У літературі та словниках часто-густо бачимо *відремонтувати, відрегулювати, відредагувати, відмурувати, відреставрувати, відрецензувати* замість *зремонтувати, зрегулювати, зредагувати, змурувати, зреставрувати, зрецензувати*; *відбирати* замість *добирати (відбирати – це відокремлювати, забирати)*; слова *відшліфувати, відбілити, відполірувати, відрихтувати, відварити, відсолити (про мило), відтарувати* заступили *вишліфувати, вибілити, виполірувати, вирихтувати, виварити; висолити, витарувати*; кальки *відградувати, відкалібрувати, відретушувати, відфільтрувати, відлудити (посуд)* цілком витіснили природні форми *поградувати, покалібрувати, поретушувати, пофільтрувати; полудити*; семантично неоднозначне *відлагодити* (що насправді означає зіпсувати налагодження) заступило аж два слова – *полагодити* та (остаточно) *вिलाгодити*; так само *відгострити* (тобто зіпсувати нагостреність) вживають замість *вигострити* (наприклад, ножа) та *погострити* (усі ножі тощо); *відсортувати* (тобто відокремити несортову частину) часто вживають замість *посортувати* (тобто поділити на сорти).

Лексичні значення префікса *роз-* можна поділити на такі групи:

1. **рух ізсередини назовні, відокремлювання:** *розливати, розхлюпувати, розбігатися, розширивувати(ся), розкидати, розсівати, розв'язувати, розліпляти, роз'єднувати, розмикати, розгалужувати(ся), розбирати, розгвинчувати, розкручувати, розривати, розтинати, розкладати, розпорскувати, розпорошувати, розклинювати, розсувати, розтискати, розтуляти, розчіпляти, розщеплювати;*

2. **порушення стабільності:** *розладнувати, розладовувати, розбалансовувати, розрегулювати, розфіксувати, розфокусувати, розбурхувати;*

3. **розвиток** (це значення пов'язане з попереднім): *розгорятися, розпалювати, розгойдувати(ся), розхитувати(ся), роздмухувати, розжарювати(ся), розпикати(ся), розквітати, розробляти, розвивати, розгортати(ся).*

Водночас під впливом російських слів із префіксом *раз-* (*рас-*), український префікс *роз-* частково набув невластивого значення повернення до попереднього стану й заступив у цьому значенні префікси *від-* та *зне-*: замість *розморозувати* (радіатори тощо), *розупорядковувати, розкиснювати, розмагнічувати* має бути: *відморозувати, знепорядковувати, знекиснювати, знемагнетовувати* (чи *відмагнетовувати*). Так само цей префікс завжди несе елемент лексичного значення (тобто не є просто маркером завершеності): *роздрукувати* (а також *віддрукувати*, що мало би означати «остаточно завершити друкування» – *він уже віддрукував своє, тепер відпочиває*) не варто вживати замість *видрукувати* (текст на принтері) чи *надрукувати* (книжку), а *розкласифікувати* замість *покласифікувати* може спричинити неоднозначність: чи це є створити класифікацію, чи зарахувати розглядувані об'єкти до класифікацій різних типів.

Теперішня (і це надовго!) мова міжнаціонального наукового спілкування – англійська – рясно постачає українську мову новими термінами. Багато з них дуже швидко стають широковживаними й українці на основі запозичених слів творять свої згідно із властивими словотворчими моделями. Зокрема, одне запозичене дієслово, що позначає і завершену, і незавершену дію, породжує два відповідники – дієслова недоконаного та доконаного виду. І тут, часом через неувважність, а часом просто через мовні лінощі, триває інерція спотворювання семантики, вживання префіксів у непригаманній функції – *відсканувати* замість *засканувати, відаретувати* замість *зааретувати* (хоча семантично *відаретувати* – це зняти аретування), *відреагувати* замість *зреагувати* (хоча семантично *відреагувати* – це цілковито завершити реакцію). Друга поширена проблема – неутворювання дієслів доконаного виду, хоча природний носій мови інтуїтивно скаже/напише *заабонувати, заформалізувати, заадресувати, зааретувати, заабеткувати, заабсорбувати, зорганізувати, зреформувати* тощо.

Сучасний процес глобалізації впливає на різні сфери наукового життя й на власне українське термінотворення, безперечно, теж. Науково-технічна термінологія твориться за новітніми дерива-

** Автори вдячні А. Матанцевій за дозвіл ознайомитися з рукописом статті.

ційними моделями і впевнено свідчить про свою спроможність передавати найтонші семантичні відтінки різних наукових та технічних понять. Наукова думка постійно розвивається. Науковці виявляють нові елементарні частинки, гени, речовини, досліджують досі невідомі процеси в природі та в людському організмі. Потім результати цих досліджень інженери втілюють у нові пристрої, апарати. І всім їм треба якось називати нові процеси, речовини, пристрої. Та не завжди й не обов'язково все нове треба називати новими словами. Дериваційні засоби допомагають науковцям успішно долати труднощі, що виникають, коли треба дати назву нового наукового поняття [10, с. 156].

Безперечний інформаційний вплив на професійну комунікацію відбувається під час добирання терміна, що має адекватно відобразити думку. Навіть тоді, коли поняття можна висловити семантично рівнозначними варіантними мовними засобами, їх вибір має бути продуманим із системного погляду. За рівних (у семантичному значенні) якостей перевагу краще віддати тим засобам, що забезпечують словотвірну співвідносність конкретного терміна з іншими спільнокореновими термінами [11, с. 79].

Ми усвідомлюємо, що порушуємо гостродискусійну проблему, адже багато фахівців (особливо старшого покоління) вважають, що протягом другої половини двадцятого сторіччя вже склалася певна традиція й саме її треба дотримуватися. Проте заплющувати очі на мовні негаразди й робити вигляд, що все відбувається належно, теж не можна. Ми пропонуємо, принаймні, повернути наведені та подібні форми дієслів доконаного виду (та їхніх похідників) до мовного вжитку, подавати їх у словниках, не вилучати з наукових текстів (це заклик до редакторів наукових видань). Із часом мовна практика засвідчить, чи такими вже тривкими є «новотрадиційні» словотвірні моделі.

Словники: 1. Російсько-український словник [ред. Кримський А., Єфремов С.]. т. 1 – К.: Червоний шлях, 1924; тт. 2, 3. – К.: ДВУ, 1929–1933 (РВС): Режим доступу: <http://r2u.org.ua>; 2. Новий тлумачний словник української мови. В 4 томах [уклад. В. Яременко, О. Сліпушко]. – К.: Аконт, 2001 (НТСУМ). 3. Словник української мови. В 11-и тт. – К.: Наук. думка, 1970–1980 (СУМ); 4. Українсько-російський словник [гол. ред. І. М. Кириченко]. В 6 т. – К.: Вид. АН УРСР, 1953–1963 (УРС).

1. Коваль А. П. Науковий стиль сучасної української літературної мови: структура наукового тексту / А. П. Коваль. – К.: Вид. КДУ, 1970. – 307 с. 2. Непийвода Н. Ф. Мова української науково-технічної літератури (функціонально-стилістичний аспект) / Н. Ф. Непийвода. – К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1997. – 303 с. 3. Карпіловська Є. Структурні зміни української наукової термінології протягом двадцятого сторіччя / Євгенія Карпіловська, Ольга Кочерга, Євген Мейнарович // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». – Серія «Проблеми української термінології». – 2004. – № 503. – С. 3–8. 4. Режим доступу: http://movahistory.org.ua/wiki/Репресивні_термінологічні_бюлетені_1933_–_1935_рр – Назва з екрану. 5. Кочерга О. Мовознавчі репресії 1933 року – джерело теперішніх мовних проблем / Ольга Кочерга // І. – 2004. – Ч. 35. – С. 96–105. 6. Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду. Документи і матеріали / Упоряд.: Лариса Масенко, Віктор Кубайчук, Орися Демська-Кульчицька. За ред. Лариси Масенко. – К.: Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2005. – 399 с. 7. Льїн В. С. Префікси в сучасній українській мові / В. С. Льїн. – К.: Вид. АН УРСР, 1953. – 164 с. 8. Соколова С. О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові / С. О. Соколова – К.: Наук. думка, 2003. – 282 с. 9. Матанцева А. Особливості перекладу російських дієслів з префіксом *от-* українською мовою / А. Матанцева // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». – Серія «Проблеми української термінології». – 2011. – С. 14–18. 10. Ракишанова Г. Ф. Система дериваційних засобів сучасної науково-технічної термінології (когнітивно-номінативний аспект): дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Ракишанова Ганна Федорівна. – К., 2004. – 193 с. 11. Даниленко В. П. О терминологическом словообразовании / В. П. Даниленко // Вопросы языкознания. – 1978. – №4. – С. 76 – 85.